

van 'de uitgelezen kringen van het zoogenoemde *réveil*'. Veel gericht is zijn aandacht voor de geschiedenis en uitwerking van art. 23 Herz. Alg. Regl., dat, als laat uitvloeisel van de grondwetsherziening van 1848 in 1867 in werking getreden, de hervormde manslidmaten in de gelegenheid stelde invloed uit te oefenen op de beroeping van predikanten en de benoeming van ouderlingen en diakenen. Ter Haars grootste zorg was dat 'het kerkbestuur hierdoor ... van enkelen op de heffe des volks [zal] overgaan'.⁸

Het tempo waarin het *Réveil* sinds het begin van de jaren zeventig bekendheid verkreeg kan enigszins afgeleid worden uit de veranderingen in een verder onopvallende zin in de drie edities van Allard Piersons uitgave van het dagboek van Willem de Clercq. Waar de bezorger in 1873 in het tweede deel der beperkte editie schreef 'het nog zoo weinig bekende *Réveil*', daar schreef hij in 1887 'het nog te weinig bekende', om in 1889 met 'het bekende *Réveil*' te eindigen. Daarnaast is het opmerkelijk dat de in dit tweede deel verder nog driemaal gebruikte aanduiding 'het *Réveil*' niet voorkomt in het eerste, in 1870 verschenen deel.⁹

Het aldus aangeduide verloop, waarbij vooral de versnelling in de laatste jaren opvalt, nam een aanvang met Groens bronnedities: van 1872-1876 zijn correspondentie met Da Costa en van 1874-1875 die met Wormser.¹⁰ In 1876 kwam daar nog bij de uitgave over de onderwijswet van 1857, waarin ook de brief van De la Saussaye uit 1856. Het valt het op dat Groen bij de introductie van deze brief zelf zowel 'het *Réveil*' als 'le *Réveil*' als aanduiding gebruikt: voor hem is 'het *Réveil*' nooit een vertrouwd onderdeel van zijn Nederlandse taalschat geworden. Hij was toen overigens niet de enige die altijd nog de franse afkomst van het woord hoorde.¹¹ Groen zou zijn edities nooit hebben kunnen uitbrengen als niet Kuyper vanaf 1871 steeds meer werk van hem

8. B. ter Haar e.a. (red.), *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland, in tafereelen* II, Rotterdam z.j. (1869), 640-657, 658-712, m.n. 662, 695.

9. *Willem de Clercq naar zijn dagboek* II (1825-1844), Haarlem z.j. (1873), 336; a.w.², 184; a.w.³, 146. Bij de 2e en 3e ed. zijn de dateringen van de in dl. I voorkomende inleidingen aangehouden. In dl. II³ komt 'het *Réveil*' voor op blz. 84, 146, 152, 176, 234 = II², 106, 184, 192, 221, 294. N.B. de laatstgenoemde plaats, over 'Bilderdijk den vader van het *Réveil*', komt in II¹ (398v.) niet voor.

10. *De Brieven van Mr. I. da Costa* I-III, Amsterdam 1872-1876, en de *Brieven van J.A. Wormser* I-II, Amsterdam 1874-1875, verschenen in het 'eenigzins meer populair' bedoelde fonds van de Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur; vgl. Groens inleiding bij *Da Costa* I.

11. *Onderwijswet 1857*, VIII, 126. Vgl. J.P. Hasebroek, *Levensschets van Hendrik Jacob Koenen*, Leiden 1875 (= overdruk *Levensber. M.N.L.* 1874-75), 25: 'die opwekking ... doorgaans met een uitheemschen naam *Reveil* betiteld'. N.B.: evenals later G.J. Vos Az. spelt Hasebroek '*Reveil*'.